

Critical Romani Studies 4 (2021), No 2, 184 str.

Romski studiji (engl. *Romani Studies*) čine interdisciplinarno znanstveno područje koje obuhvaća istraživanje povijesti, kulture i drugih aspekata romskoga stanovništva. Središte ovoga istraživanja obuhvaća nekoliko sveučilišta u Europi: Srednjoeuropsko sveučilište (Central European University – CEU) u Beču, Sveučilište Södertörn u Stockholmu i Karlovo sveučilište u Pragu.

Critical Romani Studies međunarodni je znanstveni časopis koji izdaje odjel Romani Studies Program na Srednjoeuropskom sveučilištu uz potporu Europskoga romskog instituta za umjetnost i kulturu (European Roma Institute for Arts and Culture – ERIAC) iz Berlina. Časopis uređuju Márton Rövid (Srednjoeuropsko sveučilište) i Marek Szilvasi (Zaklada Otvoreno društvo – Open Society Foundations). Relativno je nova znanstvena publikacija jer je počeo izlaziti 2018. u Budimpešti. Međunarodno uredništvo časopisa nastoji se fokusirati na objavu znanstvenih radova vezanih uz istraživanja rasne represije, isključivanja, nejednakosti i kršenja ljudskih prava Roma.

Tematski broj drugoga broja četvrtoga godišta časopisa *Critical Romani Studies* naslovljen je *Roma Holocaust, Memory, and Representation [Holokaust Roma, sjećanje i prikaz]*, a kao gostujuće urednice uredile su ga Joanna Talewicz i Lise Foisneau. U uvodnom dijelu (str. 4–6) urednice ističu 2010. godinu kao svojevrsnu prekretnicu u odnosu europskih historiografija prema Romima. Tada započinje provođenje inicijativa *Dikh i na bister* (inicijativa prema kojoj se mladi Romi okupljaju da bi komemorirali 2. kolovoza kao Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta) i *Romani Resistance Day* (obilježava se 16. svibnja u znak sjećanja na 16. svibnja 1944., kad su se romski i sintski zatočnici koncentracijskoga logora Auschwitz uspješno oduprli pokušaju likvidiranja). Autorice zatim ističu pojavu desno ideološke politizacije pitanja znanstvenoga proučavanja stradanja Roma, posebice u kontekstu rasprava o pristupu proučavanju njihova sudjelovanja u antifašističkom otporu. Stoga se nameće potreba izdavanja časopisa o temi romskoga holokausta i s njime povezanim pitanjima kulture sjećanja. Na kraju ovoga dijela autorice sažeto analiziraju marginalni odnos historiografija prema pitanju holokausta nad Romima, koji je nekoliko desetljeća nakon rata bio „preispitivan, zanemaren i marginaliziran”.

Marius Turda i Adrian-Nicolae Furtună autori su članka „Roma and the Question of Ethnic Origin in Romania during the Holocaust” [„Romi i pitanje etničkoga podrijetla u Rumunjskoj za vrijeme holokausta”] (str. 8–33), u kojem analiziraju odnos rumunjskih državnih i lokalnih vlasti prema Romima tijekom Drugoga svjetskog rata. Autori su nastojali razumjeti na koji su način tamošnje vlasti utvrđivale tko od Roma ima pravo na priznavanje rumunjskoga etničkog porijekla. Vlasti su pri utvrđivanju etničkoga porijekla koristile rasno-biološki kriterij ili eugenički koncept, što je bilo zakonski regulirano posebno u odnosu na Židove uoči Drugoga svjetskog rata u Rumunjskoj. Takva su promišljanja između dva svjetska rata zastupali istaknuti rumunjski eugeničari poput Eugena Petita i A. C. Cuza. Upravo su eugeničari svoje stavove povezivali s rumunjskim nacionalizmom, rasizmom i antisemitizmom. Ti eugenički stavovi o postizanju etnički i rasno čistoga rumunjskog društva dodatno

je poticao Ion Antonescu, koji je težio pretvaranju Rumunjske u „funkcionalnu biološku državu”. Istodobno je dio rumunjskih eugeničkih stručnjaka, poput Gheorghia Banua, nastojao povezati višestoljetni robovski položaj Roma u Rumunjskoj s tezama o njima kao fizički i duhovno inferiornijem stanovništvu. Rome se smatralo odgovornima za „najveću rasnu i eugeničku štetu u Rumunjskoj”, ponajviše u kontekstu kontaminacije „rumunjske krvi” ženidbama Roma s rumunjskim domicilnim stanovništvom. Na temelju takvih promišljanja eugenički stručnjaci zagovarali su mjere poput segregacije i zabrane miješanih brakova Roma s većinskim stanovništvom te njihovu sterilizaciju. U lipnju 1942. rumunjske vlasti započele su s deportacijom nomadskih Roma u Transnistriju, a tri mjeseca kasnije započela je deportacija sedentarnih Roma na isto područje. Te mjere bile su dio političkoga programa etničke purifikacije rumunjskoga društva. Dio Roma nastojao je, kao članovi pravoslavne zajednice, dobiti službenu potvrdu da su pripadnici etničkoga rumunjskog naroda, no to je bilo otežano ishoditi uslijed nedovoljno definirane zakonske regulative. Tek krajem rata državne vlasti omogućile su Romima dobivanje posebnoga statusa „cigansko-rumunjskoga” porijekla.

Lise Foisneau u radu „Do French ‘Nomads’ Have a War History? A Review of Seventy-five Years of Historiography” [„Imaju li francuski ‘nomadi’ ratnu povijest? Pregled sedamdesetpetogodišnje historiografije”] (str. 34–54) analizirala je na koji je način francuska historiografija istraživala pitanje stradanja Roma za vrijeme Drugoga svjetskog rata na francuskom području. Analizu je započela istraživanjem zakonodavne represivne politike francuskih vlasti početkom XX. stoljeća prema „nomadima”, kako su one tada nazivale dijelove stanovništva koje su činili i Romi. Takva represivna politika vlasti prema Romima nastavila se uoči i tijekom Drugoga svjetskog rata. Francuske su vlasti tek sredinom 1946. posebnim dekretom odredile oslobađanje Roma iz internacijskih logora na njezinu području. Nakon završetka rata započinju se objavljivati prvi historiografski radovi o stradanju Roma tijekom rata. Prvi takvi radovi o stradanju Roma u Francuskoj objavljeni su 1946. u britanskom časopisu *Journal of the Gypsy Lore Society*, a nakon toga radovi o toj temi objavljivali su se u francuskom znanstvenom časopisu *Études tsiganes*. Krajem 70-ih godina istraživanjem ove tematike posebno se bavila povjesničarka Henriette Asséo, koja je među prvima isticala potrebu sustavnih istraživanja uloge francuskih vlasti u stradanju Roma za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Christian Bernadac izdao je krajem istoga desetljeća knjigu o zaboravljenom holokaustu nad Romima, koja je, unatoč određenim kritikama, jasnije isticala ulogu francuskih vlasti u ratnom progonu Roma, neovisno o njemačkim okupacijskim vlastima. Autorica posebno ističe ulogu povjesničara Jacquesa Sigota, koji je 1983. objavio prvu znanstvenu studiju o internaciji Roma u francuske logore, što je otvorilo put aktivistima za traženje službenoga priznanja francuskih vlasti o sudjelovanju Francuske u progonu Roma. Takvo priznanje odgovornosti francuskih vlasti došlo je 2016. od francuskoga predsjednika François Hollande. Sigotovo djelo na određeni je način potaknulo na intenzivno istraživanje ove tematike i druge francuske povjesničare, kao što su Francis Bertrand, Jacques Grandjonc, Arlette Dolo i Pascal Vion. Krajem 1992. započelo je institucionalno proučavanje ove tematike osnivanjem tima stručnjaka (povjesničara) predvođenih Denisom Peschanskim, koji su 1994. objavili posebnu znanstvenu

studiju o internaciji Roma u Francuskoj tijekom Drugoga svjetskog rata. Time je ova tematika bila „službeno priznata” unutar francuske znanstvene zajednice. Od 2000. uočljivo je intenzivno i sustavno proučavanje ove tematike povjesničara poput Mary Debelles, Sylvaine Guinle-Lorinet, Emilie Jouand, Théophilea Leroya i dr. Tema stradanja Roma postala je dio publicistike o francuskim internacijskim logorima, kao i tema dokumentarnih filmova i drugih medijskih sadržaja. Foisneau je u posljednjem dijelu rada analizirala na koji su način francuski povjesničari pristupali ovoj temi. Tako navodi da je u prvim znanstvenim radovima od kraja 70-ih godina naglasak bio na istraživanju položaja Roma unutar francuskoga sustava internacijskih logora. Dotadašnji službeni politički diskurs o internaciji Roma isticao je kao razlog interniranja pokušaj njihova spašavanja od progona nacističkih okupacijskih vlasti, što su kasnija znanstvena istraživanja opovrgnula. Francuski istraživači i dalje se suočavaju s manjkom relevantne građe, što uzrokuje nemogućnost preciznoga utvrđivanja povijesti stradanja Roma, posebice točnoga broja stradalih. Zatim autorica navodi manjak prikupljenih svjedočanstava, osobito preživjelih Roma. Autorica kao određenu perspektivu u istraživanju stradanja Roma ističe pitanje njihova sudjelovanja u otporu i/ili istraživanje kulture sjećanja na navedena stradanja.

U radu „Fatal Coincidence: On the Root Causes of the Roma Holocaust” [„Kobna koincidencija: o uzrocima holokausta Roma”] (str. 56–74) Sławomir Kapralski analizirao je uzroke nacističkoga progona Roma. Kapralski je te uzroke vidio u poveznici nacističke politike s procesima modernizacije i kolonijalizma. Navodi teze Michela Foucaulta, Giorgia Agambena i Zygmunta Baumana, prema kojima je „holokaust posljedica europske modernizacije i njezin racionalno-birokratski pokušaj kontrole i homogenizacije stanovništva”. Zatim spominje i promišljanje Hanne Arendt o utjecaju europske politike kolonizacije na europska društva kao određene paradigme u razvoju holokausta („efekt bumeranga”). U povijesnom kontekstu naseljavanja Roma u Europi u kasnom srednjem vijeku započinju i procesi modernizacije i kolonizacije, a sami Romi ubrzo su postali „žrtveni jarci” tih procesa. Europske vlasti i društva odnosili su se prema Romima kao prema strancima koji su određena opasnost za njihovu sigurnost, s politikom njihove asimilacije ili protjerivanja. Kapralski navodi da su neke europske vlasti slale Rome u kolonije kao robove te su u percepciji pojedinih europskih intelektualaca oni bili izjednačavani s robovima. Takvu odnosu, ili percepciji, prema Romima pridonijela su i rasna shvaćanja o njima kao besposličarima i skitnicama. Nacistički ideolozi i vlasti prihvatili su takva promišljanja o Romima, oblikujući i provodeći genocidnu i ksenofobnu politiku prema njima.

Kyu Dong Lee i Eve Rosenhaft u radu „Representing/Roma/Holocaust: Exhibition Experiences in Europe and East Asia” [„Predstavljanje/holokausta/Roma: iskustva izložbe u Europi i istočnoj Aziji”] (str. 76–98) analizirale su na koji je način na dvije izložbe prikazan nacistički progon Roma i Sinta. Izložba ... *vergiss die Photos nicht, das ist sehr wichtig. Die Verfolgung mitteldeutscher Sinti und Roma im Nationalsozialismus* [... ne zaboravite fotografije, vrlo su važne. Nationalsocijalistički progon Sinta i Roma iz središnje Njemačke] otvorena je 2018. u njemačkom gradu Dessau-Roßlau. Povod je bila 75-godišnjica prvih deportacija njemačkih Roma i Sinta u logor Auschwitz. Ta putujuća izložba zatim je prikazana u gradovima Ujedinjenoga Kraljevstva, Njemačke, Češke i Poljske. Koncept izložbe bio je usmjeren na obrazovni

i komemorativni karakter. Autorice ističu važnost korištenja fotografija u postavu izložbe za razumijevanje nacističke politike prema Romima i Sintima. U tom kontekstu posebno su važne fotografije Hannsa Weltzela, koji je fotografirao Rome 30-ih godina XX. stoljeća u Njemačkoj. Jednaku važnost za izložbu autorice pridaju i korištenju novele *Ede und Unku* autorice Grete Weiskopf, koja tematizira položaj Sinta u Berlinu početkom 30-ih godina. Zatim su unutar izložbe bila važna svjedočanstva preživjelih Roma i Sinta, što je dodatno istaknuto u vodstvima po izložbi. Po uzoru na tu izložbu, postavljena je početkom 2019. u Seulu izložba pod nazivom *Unwelcome Neighbors: Portraits of „Gypsy” Victims of the Holocaust and Others [Nepoželjni susjedi: portreti „ciganskih” žrtava holokausta i drugih]*. Ta je izložba uvelike koristila postojeću građu poput spomenutih fotografija H. Weltzela i novele G. Weiskopf. Posebno je istaknuta uloga umjetničkoga kustosa izložbe Ja Woonyunga, koji je navedenu građu izložio drugačije – izraženije, dramatičnije, emotivnije – da bi se tematika nacističkoga progona Roma i Sinta mogla bolje objasniti (približiti) tamošnjoj publici. Upravo s tim ciljem u posljednjem dijelu izložbe bile su izložene fotografije etničkih manjina i migrantskih radnika u Južnoj Koreji.

Marko Pecak, Riem Spielhaus i Simona Szakács-Behling u radu „Between Antigypsyism and Human Rights Education: A Critical Discourse Analysis of the Representations of the Roma Holocaust in European Textbooks” [„Između anticiganizma i obrazovanja za ljudska prava: kritička diskursna analiza prikaza holokausta Roma u europskim udžbenicima”] (str. 100–120) analiziraju prikaz holokausta nad Romima u udžbenicima povijesti. Time su nastojali doznati dominantni nacionalni narativ ili odnos prema stradanju Roma za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Analiza je temeljena na rezultatima projekta *Representation of Roma in European Textbooks and Curricula [Prikaz Roma u europskim udžbenicima i nastavnim planovima i programima]*, koji su proveli Leibnizov institut za obrazovne medije | Georg Eckert Institut, Romski edukacijski fond i Vijeće Europe. Ukupno je analizirano 869 udžbenika iz 20 europskih zemalja – među njima je bila i Hrvatska – koji su bili korišteni za školsku godinu 2018./2019. Rome je spomenulo 289 udžbenika, a od toga broja u njih 132 Romi su spomenuti u kontekstu holokausta. Istraživanje je pokazalo da je upravo ova tematika stradanja bila dominantna (ili jedina) u prikazu Roma u udžbenicima. Kao pojmovi koji opisuju stradanje Roma većinom nije bilo onih koje koriste sami Romi, poput Samudaripen ili Porajmos, nego holokaust. Istodobno je u citatima u tekstovima udžbenika korišten naziv „Cigani”, a da pritom nije bilo objašnjeno njegovo pejorativno značenje. Romske žrtve najčešće se navodilo kao jedne od žrtava uz Židove, a njihovo stradanje većinom nije bilo zasebno prikazano. Stradanje Roma uglavnom je prikazano kroz perspektivu počinitelja, a pritom su se najčešće upotrebljavale pasivne konstrukcije u opisu njihova stradanja. Rijetko su Romi prikazani kao aktivni sudionici otpora. U kontekstu Hrvatske, autori navode da su zločini nad Romima učinjeni od ustaške vlasti i pod utjecajem nacističkih vlasti, ali ne i većinskoga naroda. Takav prikaz bio je vidljiv i na primjeru rumunjskih udžbenika, gdje je postojao kolaboracionistički režim vlasti kao i u Hrvatskoj.

Sljedeća dva rada razlikuju se od prethodnih jer analiziraju suvremena pitanja obrazovanja i socijalne integracije Roma. Tako se u radu „Romani Students’ Responses to Antigypsyist Schooling in a Segregated School in Romania” [„Odgovori

romskih učenika na anticiganističko školovanje u segregiranoj školi u Rumunjskoj”] autorice Simine Dragos (str. 122–140) proučava položaj romskih učenika u segregiranim (odvojenim) razredima rumunjske škole. Analizirajući to pitanje, autorica ističe potrebu reforme rumunjskoga obrazovnog sustava u odnosu na romske učenike. Zoë James u radu „Roma, Gypsies, and Travellers As a Community of Difference: Challenging Inclusivity as an Anti-racist Approach” [„Romi, Cigani i putnici kao zajednica različitosti: osporavanje inkluzivnosti kao antirasistički pristup”] (str. 142–162) istražuje pitanje socijalne integracije Roma i drugih skupina u britanskom društvu te utjecaj rasizma na njihovu integraciju.

U posljednjem dijelu časopisa objavljena su tri prikaza knjiga. Anna Daróczy autorica je prikaza zbornika „Eliyana R. Adler and Katerina Capková, eds. 2020. Jewish and Romani Families in the Holocaust and Its Aftermath. Newark: Rutgers University Press” (str. 164–171). Slijedi prikaz zbornika „Natalia Molina, Ramon Gutiérrez, and Daniel HoSang, eds. 2019. Relational Formations of Race: Theory, Method, and Practice. Berkeley: University of California Press”, koji je napisao Dalen C. B. Wakeley-Smith (str. 172–176), i prikaz djela „Futures Past Means Tajsja: Review of an Artwork by Krzysztof Gil” autorice Monike Weychert (str. 178–183).

Časopis *Critical Romani Studies* relativno je nova međunarodna znanstvena publikacija, unutar koje se objavljuju znanstveni radovi s područja romskih studija. Prikazani tematski broj objavio je radove o genocidu nad Romima za vrijeme Drugoga svjetskog rata u nekoliko europskih zemalja. Objavljeni radovi čine vrijedan doprinos u razumijevanju te tematike, a istodobno pokazuju dinamičnost znanstvenoga interesa u istraživanju povijesti Roma. Svakako će se ovaj časopis nametnuti kao jedan od središta razvoja romskih studija.

Danijel Vojak

Mateja Čoh Kladnik, „*Narod sodi*”: *Sodišče slovenske narodne časti* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020), 281 str.

Drugi svjetski rat suočio je svijet s velikim ljudskim i materijalnim gubicima. Vrlo brzo nakon završetka rata u Jugoslaviji je počeo i obračun s neprijateljima i kolaboracijom. Bilo je tu „divljih čišćenja”, ali i obračuna kroz rad sudova. Sudstvo je u poslijeratnoj Jugoslaviji bilo važna okosnica u ostvarivanju legaliteta, ali i legitimiteta nove vlasti. Sastojalo se od redovnih narodnih sudova, vojnih sudova i „specijalnih” sudova, tj. sudova za zaštitu nacionalne (narodne) časti. Oni su bili zaduženi za osobe osumnjičene za političku, propagandnu, kulturnu, umjetničku, privrednu i administrativnu suradnju s okupatorom ili njegovim pomagačima. O tim sudovima na prostoru Jugoslavije dosad je pisano vrlo malo i dani su tek poneki parcijalni prikazi.

Knjiga Mateje Čoh Kladnik nakon godina sustavnoga arhivskog istraživanja donosi nam cjelovit prikaz rada sudova slovenske narodne časti, koji su djelovali od